

کاوشی در عقدنامه‌های عهد قاجار در ایران

مهران هوشیار

دانشجوی دکتری پژوهش هنر دانشگاه شاهد
مدیر گروه صنایع دستی مؤسسه آموزش عالی سوره

سلیمان سعیدآبادی

عضوهیئت علمی مؤسسه آموزش عالی سوره

چکیده

پژوهش حاضر به منظور مطالعه عقدنامه‌های سنتی ایران و نگاهی به چگونگی ثبت و ضبط اسناد ازدواج ایرانیان انجام گرفته است. اسنادی که براساس نمونه‌های به دست آمده تاریخ پیش از اسلام به عنوان سنتی ارزشمند در هنگام عقد و ازدواج رواج داشته است و متناسب با ارزش و معنویتی که برای این اتفاق در نظر گرفته می‌شد، ثبت و ضبط می‌شده است. این اسناد از ابعاد تزیینی گسترده و مفاهیم زیبایی شناسانه خاصی بهره‌مند بودند که در دوران بعد، الگوی بسیاری از نمونه‌های مورد استفاده در هنر کتابت قرار گرفته است. اطلاعات مورد نیاز این تحقیق، متناسب با ابعاد تاریخی و مستندات موجود به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده و به صورت موردی توسط پژوهشگران این متن تحلیل و توصیف شده است.

مهم‌ترین نتیجه‌ای که می‌تواند در انتهای این مطالعه کوتاه برای خواننده قابل استنباط شود، ذکر این حقیقت مهم است که امروزه اگر چه نیاز انسان معاصر به زیبایی، ظرافت و حسن، به دلیل پیچیدگی صنعتی و ماشینی دنیای مدرن بیشتر از گذشته احساس می‌شود، اما سرعت و شتاب بی‌سرانجام دنیای مادی او را از توجه، پرداختن و ثبت زیباترین و معنوی‌ترین لحظات زندگی خود محروم ساخته است.

واژگان کلیدی

عقدنامه، خوشنویسی، تذهیب، صحافی، قاجاریه

مقدمه:

آداب و رسوم ازدواج ایرانیان پیش از اسلام را می‌توان در اسناد به جای مانده از آیین زرتشتیان یافت. از جمله متون به دست آمده در آن دوران، دستورالعمل‌ها و تذکراتی است که پیرامون آداب زناشویی و فواید زندگی مشترک است و البته تأکید فراوانی بر دوشیزگی شده است.

با توجه به مطالعات و همچنین کاوش‌های باستانی در اسناد و مدارک تاریخی و جستجو در میان متون پازند و پهلوی، تعداد اسناد به دست آمده مربوط به ازدواج از شش مورد تجاوز نمی‌کند که همگی مربوط به دوره حکومت ساسانیان (۲۲۴ تا ۶۵۱ م.) است. «در بررسی الواح سومری که در اواخر سال ۱۹۵۱ در موزه شرق باستانی استانبول توسط ساموئل کریمر انجام گرفت لوحی کاملاً سالم مانده بود که با مطالعه اولیه معلوم شد شعری در وصف عشق و جمال و نوعروسی پادشاه «شو - سین» است که در حدود ۴۰۰۰ سال پیش در سرزمین سومر فرمان می‌راند. پس از بررسی دقیق‌تر متن این لوح مشخص شد که مضمون آن از کهن‌ترین ترانه‌های سروده شده توسط انسان در باب عشق و دل‌باختگی است. اما نه برای زن و مردی معمولی بلکه به منظور ثبت آیین مذهبی ازدواج مقدس میان پادشاه و عروس برگزیده او.» (ساموئل کریمر، ۱۳۴۰) نکته دیگری که در این میان حائز اهمیت و بیان است این‌که با بررسی اسناد مربوطه در آن دوران این نتیجه استنباط می‌شود که آمار طلاق بسیار کم و محدود بوده و این امر با عنایت به قوانین و آداب موجود در آیین زرتشت، نتیجه کراهت این موضوع و سختی و زشتی انجام این امر ناپسند نزد ایرانیان و پیروان دین زرتشت بوده است.

اسناد و قباله‌های دوران اسلامی

اشتراک فراوان مضامین و اعتقاد به وحدانیت و فطرت انسانی، بین آیین زرتشت و دین اسلام، سبب شد که ایرانیان از جمله اولین مللی باشند که اسلام را با جان و دل درک کرده و آن را بپذیرند. از دیگر نکات ویژه‌ای که از نظر خانوادگی و اجتماعی در دین اسلام مورد تأکید قرار گرفته و ایرانیان نیز آن را باور داشتند امر ازدواج است که از نظر اسلام زمینه‌ساز تکامل دین برای مؤمنین است. ازدواج عملی است که بنا بر مشیت الهی از ذات

طبیعت نشأت گرفته است و اعطای نعمتی از جانب خداوند به انسان است تا او را کامل و زندگی را به کامش شیرین‌تر نماید. این ارزش دینی خانوادگی در اسلام با احساس زیبایی شناسی ایرانیان هنرمند، ادب دوست و خوش ذوق در هم آمیخت و این ترکیب در نهایت زیبایی در اسنادی که برای ثبت واقعه خوش یمن ازدواج مورد استفاده قرار می‌گرفت، ظهوری ماندگار و تثبیت شده یافت. «لذا این قباله‌ها و اسناد را نباید تنها از نظر شناخت تاریخ دودمان‌ها محک زد بلکه آگاهی‌های فراوان و سودمندی نیز در زمینه راه و رسم زندگی و اندیشه مردم در قرون گذشته در آنها نهفته است.» (جمشید بهنام، ۱۳۵۵) در این قباله‌ها علاوه بر هنر خوشنویسی، نقاشی، ادبیات و تذهیب بخشی از باورهای آیینی، دینی، سنتی و همچنین شیوه‌های معیشت زندگی و خانواده‌ها برای دستیابی به آرامش در پیوند مشترک ذکر شده است.

در متن قباله‌های ازدواج به دست آمده مربوط به قرون سوم و چهارم هجری به بعد رسم بر این است که در ابتدا با ذکر آیاتی از کلام الله مجید و حدیثی از پیامبر اسلام (ص) و گاه نیز با اشعاری نغز و پرمعنا، اهداف ازدواج و فواید آن به زوجین یادآوری می‌شود. بنابراین جستجو در متن نگارش شده در این اسناد به لحاظ ادبی حاوی اطلاعات با ارزشی است و از آنجا که این اسناد مربوط به یکی از آداب مقدس بوده و جزو شادترین و پرمعناترین اتفاق زندگی مردم است، به زیباترین نحو تزیین شده و در بهترین شرایط به عنوان خاطره‌ای شیرین و به یاد ماندنی حفظ و نسل به نسل منتقل می‌شد.

دقت، حساسیت و ظرافت خاص در طراحی حواشی و تزیینات قباله‌ها همچون متون ادبی استفاده شده در آن، نهایت فراست و کمال توجه صاحبان فن را باعث شده تا ظاهر و باطن قباله‌ها هر دو زیبا و قابل توجه باشد. با مطالعه متن بسیاری از این اسناد تاریخی نمونه‌هایی از ادبیات منظوم، ریتم‌دار و حتی چند نمونه به اصطلاح موزیکال به خصوص مربوط به دوره قاجار یافت شده است. همچنین نمونه‌هایی که دارای ساختار ادبی پیچیده و گاه نثری بغرنج هستند، یافت شده است. متن این اسناد به‌طور معمول (در بیشتر موارد) به ترتیب شامل موارد زیر است:

۱- تحمیدیه

- ۲- پیش نوشتار
- ۳- معرفی زوجین
- ۴- مهریه عروس
- ۵- دعای اختتامیه
- ۶- تاریخ

لحاظ زیبایی شناسی ارزیابی کرد. به هر صورت ذکر این نکته واضح است که اندازه و تعداد صفحات عاملی مهم در اختیار هنرمند است تا بیان خلاقانه خود را چگونه ارائه کند. برای مثال در اکثر اسناد طوماری و کتابچه‌ای، متن نوشتاری با توجه به محدودیت‌های فضای کار، کمی متمایل به چپ و نزدیک‌تر به پایین صفحه می‌باشد. (تصویر ۲)

از دیگر مواردی که در نگاه و مطالعه نمونه‌های موجود، چشمگیر و قابل توجه است استفاده از عناوین

افتخاری و تشریح دقیق چندین شهرت خاص است که تعدادی از آنها مترادف نیز هست. عناوین افتخار را می‌توان به طبقه‌بندی‌های رایج و دسته‌بندی‌های اجتماعی مربوط دانست که هر کدام به نوعی گویای موقعیت اجتماعی و سطح شخصیتی زوجین است.

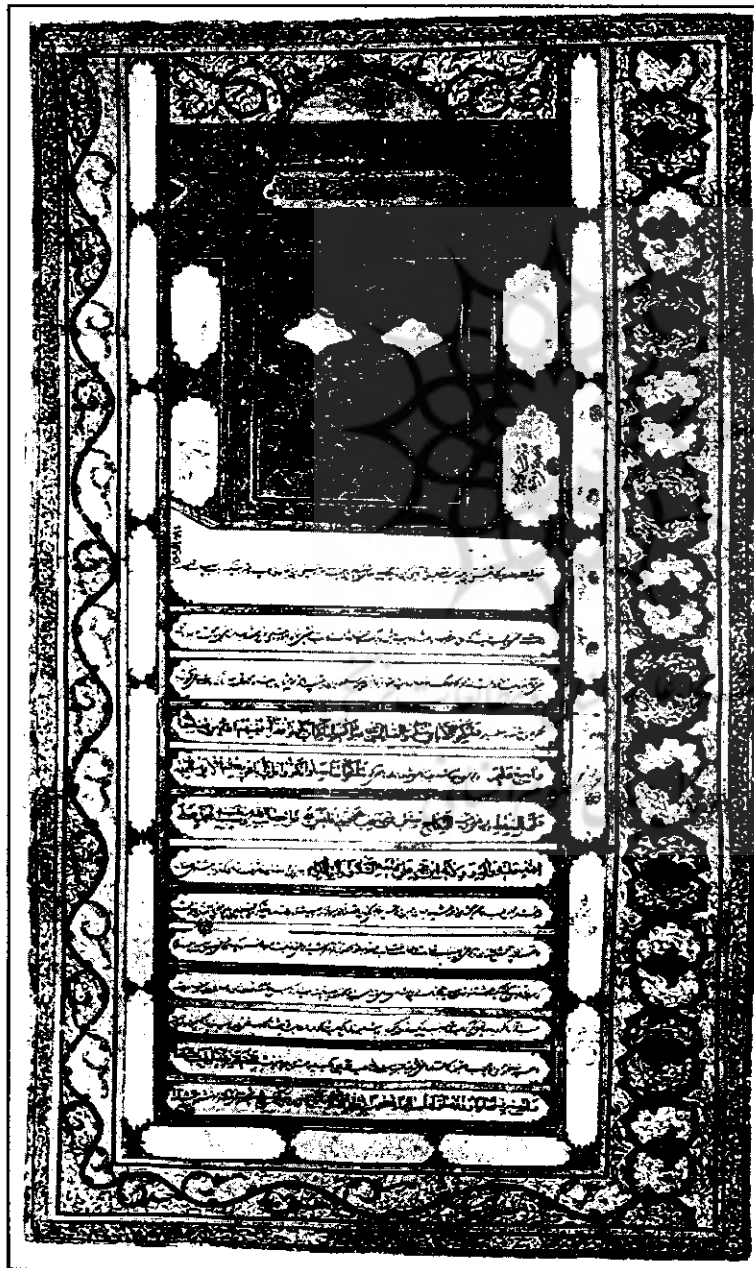
به هر صورت می‌توان چنین استنباط کرد که قباله‌های ازدواج نیز همچون بسیاری از متون مقدس، ترکیبی از صورتی زیبا و عمقی پر معنا است که جمعی از انسان‌های فرهیخته و حکیم در هر دوره‌ای از جمله روحانیون، ادبا و هنرمندان خوشنویس، مذهب، صحاف و غیره در تهیه آن نقش داشته‌اند. (تصویر ۱)

نگاهی به شکل و ترکیب ساختاری قباله‌های ازدواج

با کنکاشی در نمونه‌های مربوط به ادوار مختلف تاریخی و تنوع موجود در تقسیمات جغرافیایی می‌توان ساختار شکل‌گیری و نگارش این اسناد را در دو گروه عمده تقسیم‌بندی کرد.

- ۱- اسناد طوماری
- ۲- اسناد کتابچه‌ای

اگر چه در هر دو فرم مورد نظر قالب دستور ادبی قباله‌ها یکسان است ولی از نظر ظاهر اثر هنری و ترکیب‌بندی ساختاری می‌توان هر کدام را در جایگاه خاص خود به

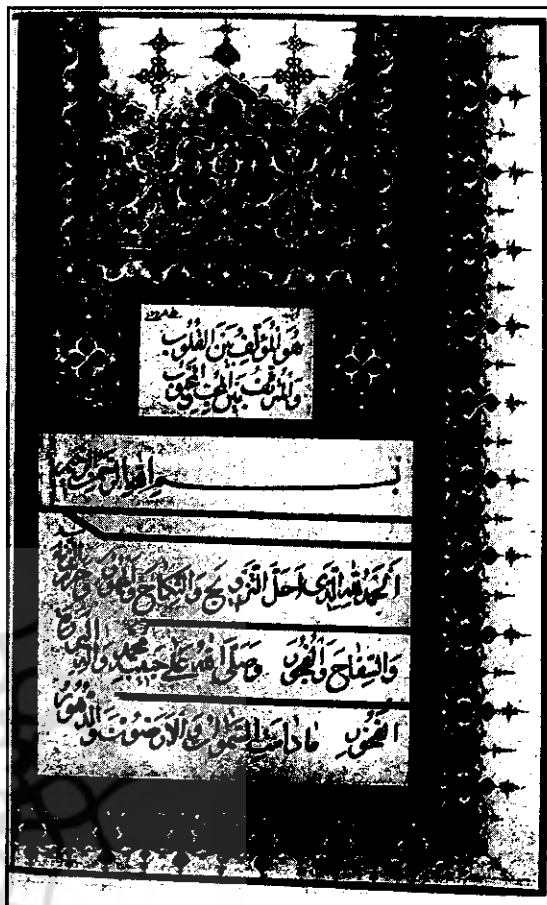
تصویر ۱- از مجموعه محمدعلی کریم زاده که از نظر کیفیت کار می‌بایست در زمره نمونه‌های برجسته یک صد سال پیش محسوب گردد. ۱۲۸۵ هجری قمری

هنگامی که قباله‌های ازدواج به عنوان یک اثر هنری مجرد، تزیینی و در عین حال با مفاهیمی زیبایی‌شناسانه به لحاظ ترکیبی و ساختاری و همچنین معنای کاربردی در جامعه مطرح می‌شود، مهرها و نشان‌های شخصی با گرافیک منحصر به فرد خود هویتی جداگانه به هریک از آنها بخشیده و ارزش و اعتبار خاصی به آنها می‌دهد. به نحوی که امروزه پس از گذشت سال‌ها از تاریخ شکل‌گیری این قباله‌های زیبا و ماندگار، حضور برخی از مهرهای تصویر شده در جای جای این اسناد تعریفی جداگانه و ارزشی صد چندان به آنها بخشیده است. (تصویر ۴)

مهرها و نشانه‌هایی که گاه از اعتبار و جایگاه والای حکومتی، سیاسی و یا محبوبیت صاحب سند نزد جامعه حکایت می‌کند و به اندازه خود قباله دارای ارزش و اهمیت تاریخی است و اگر چه این مهرها فضای محدود و کمی را در مقایسه با حجم تزیینات و متن قباله به خود اختصاص می‌دهند اما با توجه به مطالب ذکر شده در فوق حاوی اطلاعات، مستندات تاریخی، علمی و ارزشی بسیاری هستند. از سوی دیگر حضور این مهرها تأییدیه‌ای بر حقانیت، اعتبار و بیان رسمیت این اسناد برای آیندگان است. به‌ویژه هنگامی که در برخی موارد و به سبب تخریب‌های ناخواسته اسناد در طول زمان، هیچ نشانی از نام و مشخصات زوجین و حتی شاهدان مراسم عقد وجود ندارد، به ناگاه حضور یک مهر بر روی عقدنامه در این شرایط اطلاعات ذی‌قیمتی را از نظر تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و حتی زیبایی‌شناسی برای ما عیان می‌سازند. با مطالعه بر روی این مهرها و اسناد تاریخی به‌جای مانده می‌توان صاحبان این نشان‌ها را که شاهد عقد بودند به دو بخش عمده تقسیم کرد:

- ۱- نمایندگان عروس و داماد که بر طبق قوانین الهی مراسم را اجرا می‌کردند و در طول برگزاری مراسم به عنوان ساقدوش، عروس و داماد را همراهی می‌کردند.
- ۲- شاهدانی که در تأیید و ثبت عقدنامه حضورشان الزامی بود و رسمیت و سندیت عقد به تأیید آنها می‌رسید و ثبت امضاء و مهرشان بر پای اسناد ازدواج واجب می‌بود.

نکته حائز اهمیت آن که مطالب موجود در «مهرهای ثبت شده بر پای این اسناد گاه تنها بیانگر نام صاحبان مهر

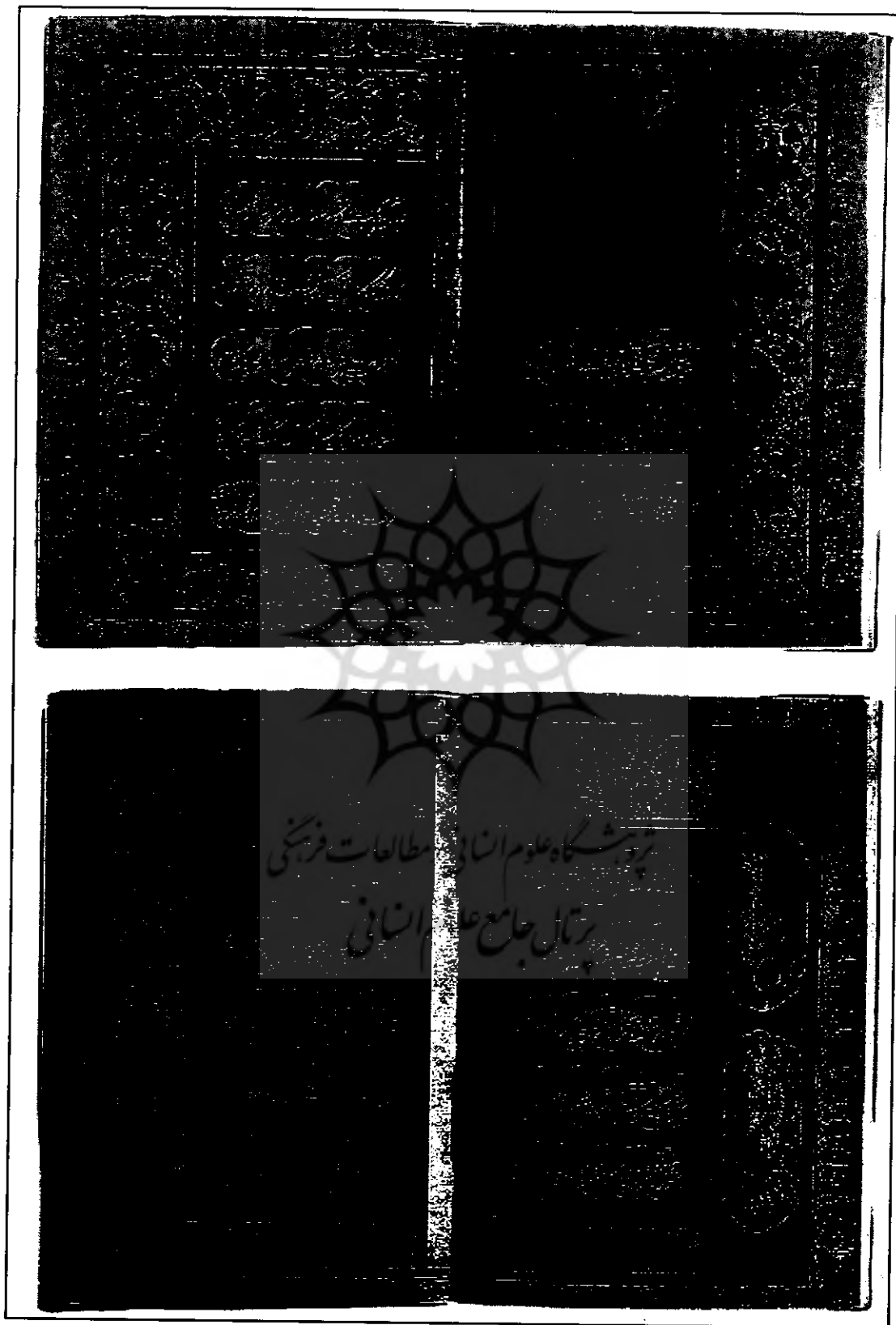
تصویر ۲- نمونه ای از قباله های کتابچه ای اوایل قرن ۱۴ هجری قمری، اثر استاد علی درودی.

در این قباله فرم تزیینات متن اصلی را به گوشه پایین سمت چپ محدود کرده است.

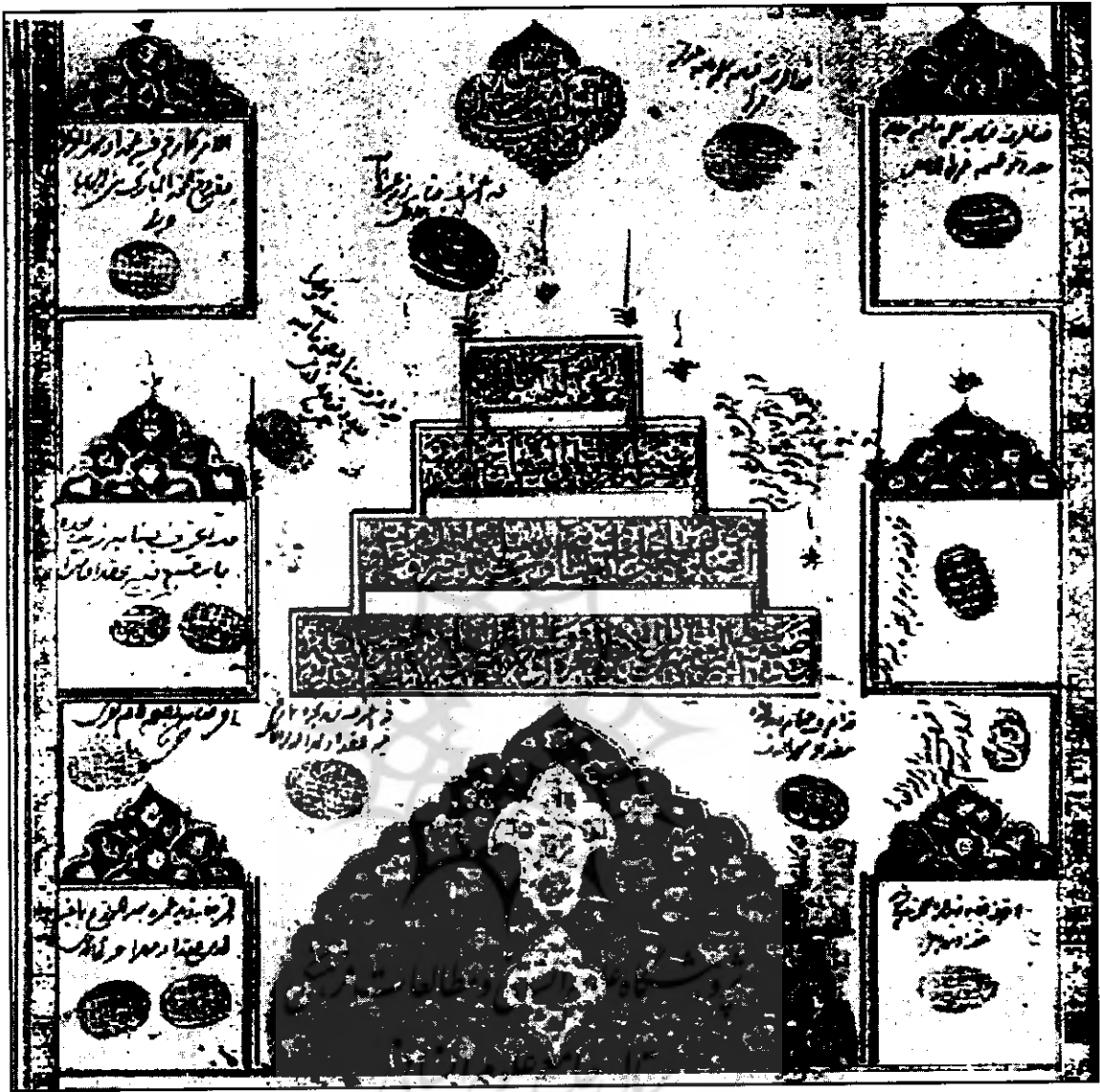
از سوی دیگر بررسی در نمونه‌های مصحف متناسب با اندازه کتابچه‌ها امکان فعالیت در محدوده فضای موجود، ویژگی‌های مشترکی را در این آثار معرفی می‌کند که با الگوهای تزیینی که در هنرهای نگارگری و تذهیب ایرانیان قدیم سراغ داریم، مطابقت کامل دارد. (تصویر ۳)

عناصر جانبی و تزیینی بکار رفته در اسناد ازدواج

«مهر و نشان، یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین اشکال تصویری در طول تاریخ هر تمدنی است که به صورتی مستند، شرایط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جامعه را بیان می‌کند.» (محسن احتشامی، ۱۳۸۳)

تصویر ۳- نمونه ای از عقد نامه های کتابچه ای منسوب به میرزا امیر مشیرالدوله، ۱۹۱۸ میلادی

تصویر ۴- فضاهای اختصاص یافته شده برای ثبت مهر شاهدان عقد، در این عقدنامه به نحوی زیبا فضا سازی و تزئین شده است

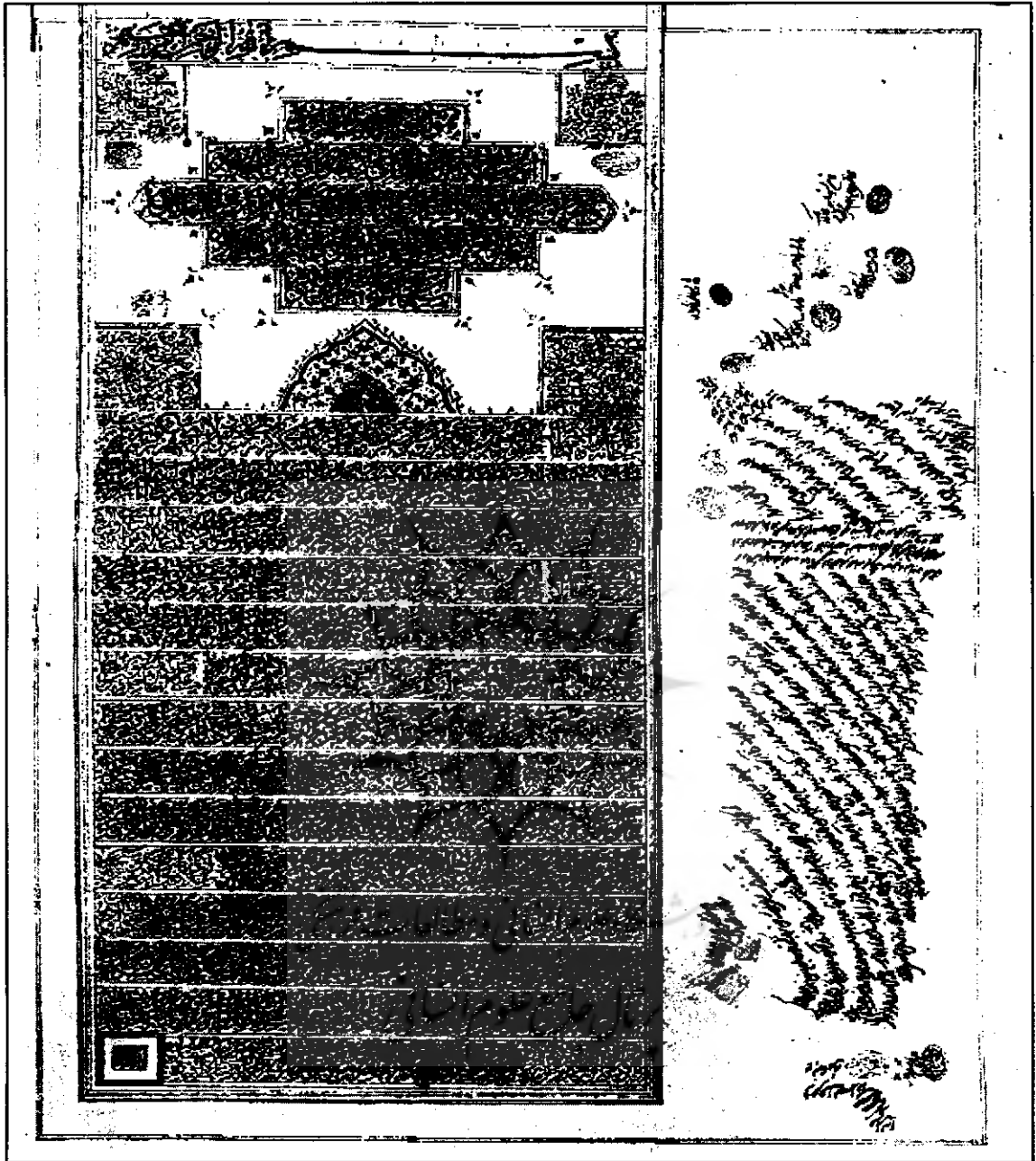
بوده و تنها نقش امضاء و اثر انگشت را بازی می‌کردند، اما در برخی موارد از آن فراتر رفته، حاوی ادعیه، احادیث، اسماء مبارک ائمه و یا حتی نذر و نیاز و درخواست‌های شخصی و متفاوتی بود.» (محسن احتشامی، ۱۳۸۳) به همین منظور گاه شاهد اختصاص فضاهای خاصی برای ثبت مهرها در میان برخی اسناد هستیم. (تصویر ۵)

از دیگر بخش‌های حائز اهمیت در متن قباله‌های ازدواج، بخشی است که در آن میزان مهریه عروس ثبت می‌شود. این رسم از قوانین رایج در ازدواج‌ها، اگر چه در بسیاری از آیین‌ها و ملل نیز رواج دارد، بیانگر توجه ویژه اسلام به جایگاه زن و مقام خانواده است که در شرایط خاص، استقلال مالی او را حفظ می‌کند. در اسناد و قباله‌های بررسی شده، چنین به نظر می‌رسد که سکه، طلا، نقره، باغ و زمین و حتی پارچه ابریشم و پوشاک نیز تحت عنوان پیش کش، مهر عروس می‌شود.

جدایی یا طلاق نیز اگر چه در تمامی فرهنگ‌ها جزء تلخ‌ترین و متأثرکننده‌ترین وقایع است، اما مهم‌ترین حقیقتی است که مردمان هر جامعه‌ای در زندگی مشترک، با آن دست و پنجه نرم می‌کنند. در اسلام نیز با وجودی که امر طلاق ناپسند و نامطلوب شناخته شده است اما در مواردی که هیچ راه دیگری برای تداوم

ثبت مهرها در میان برخی اسناد هستیم. (تصویر ۵)

از دیگر بخش‌های حائز اهمیت در متن قباله‌های ازدواج، بخشی است که در آن میزان مهریه عروس ثبت می‌شود. این رسم از قوانین رایج در ازدواج‌ها، اگر چه در بسیاری از آیین‌ها و ملل نیز رواج دارد، بیانگر توجه ویژه اسلام به جایگاه زن و مقام خانواده است که در شرایط

تصویر ۵- از مجموعه پرویز اوصیاء در فضای سمت راست این قباله فضایی برای ثبت امضاء شاهدان و یادداشت های بعدی در نظر گرفته شده است. پیچیدگی شیوه نگارش خط نگارشی موجود در این قباله "شیوه توأمان" نیاز به هرگونه تزئین اضافی را از بین برده است. ۱۲۵۷ هجری قمری

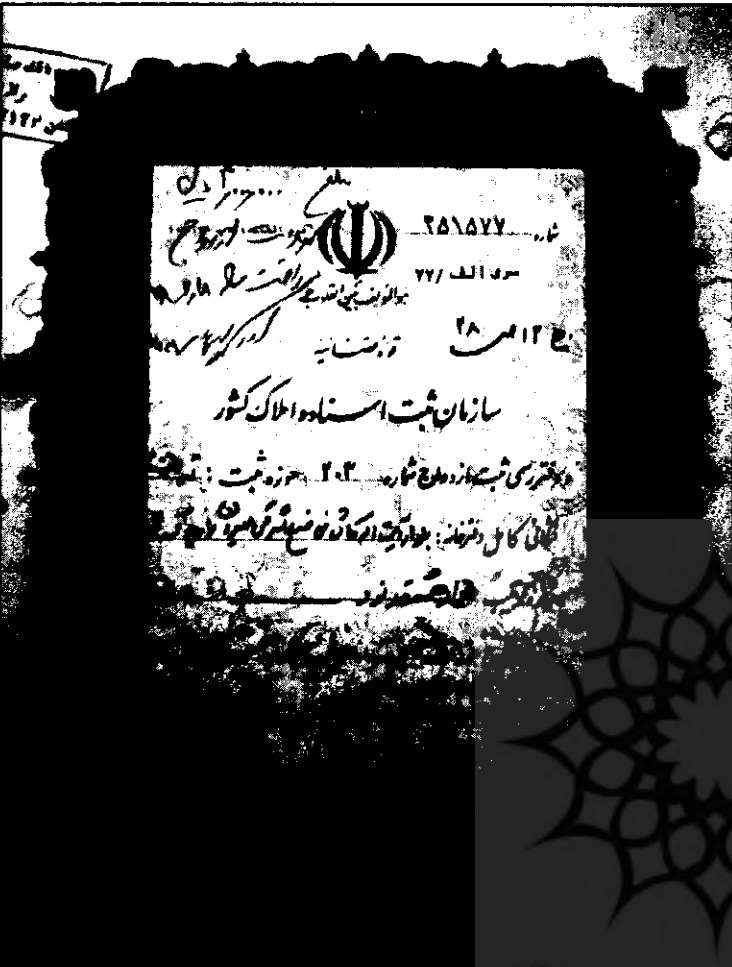
و حفظ زندگی مشترک وجود نداشته باشد، این امر پیشنهاد و توصیه شده است تا حدی که در کتاب مقدس ما مسلمین؛ قرآن کریم، سوره‌ای به این مفهوم اختصاص داده شده است. در احادیث پیامبر گرامی اسلام؛ حضرت محمد مصطفی (ص)، در رابطه با این مورد چنین آمده است، که طلاق عرش خدا را به لرزه در می‌آورد. به

هر صورت «در بررسی اسناد تاریخی مربوط به ثبت ازدواج و قباله‌های مربوطه در مواردی خاص به اسنادی برمی‌خوریم که بر روی آنها کلماتی به منظور ابطال ارزش آن سند از تاریخ مشخصی به بعد درج گردیده است که باطل نمودن اعتبار این اسناد در حکم طلاق است. نکته جالب توجه در بررسی این گونه از قباله‌های

ازدواج که به طلاق منجر گردیده و باطل شده‌اند، آن که در هنگام جاری شدن خطبه طلاق، به جای ثبت مهر و امضاء شاهد یا شاهدان، ناپدید کردن و از میان برداشتن مهر و امضاء شاهدان ازدواج رسم بوده است که این عمل نیز به نوعی بیانگر خاتمه و ابطال نمودن آن وصلت بوده است.» (جمشید بهنام، ۱۳۵۵) همانند اقدامی که امروزه برای باطل نمودن اوراق بهادار و چک‌های بانکی در جامعه رایج است.

نتیجه‌گیری

آنچه در انتها به عنوان نتیجه می‌توان به آن اشاره کرد این است که در جامعه مدرن و ماشینی امروز، متأسفانه مقام و منزلت ارزش‌های سنتی مورد بحث در زیباترین آداب و رسوم مطرح در خانواده روز به روز کمرنگ‌تر شده و جای خود را به تجملات و تشریفات زودگذر و فانی داده است. پدران ما ازدواج را امری روحانی و ودیعه‌ای الهی می‌دانستند و بیشتر از هر موضوع دیگری به قدسی بودن آن توجه داشتند، هر چند که در آن مادیات را نیز در نظر گرفته و حتی طلاق را هم پیش بینی می‌کردند. قباله‌های ازدواج طوماری و کتابچه‌ای، اگر چه امروز تنها جنبه تزئینی داشته و به عنوان یک اثر هنری نگهداری می‌شوند اما می‌توانند تأثیر خوبی برای الگوسازی در امر ثبت عهد و پیمانی که میان زوجین بسته می‌شوند، داشته باشند. گذشته از این، ارزش هنری این قباله‌ها از نظر خطاطی، تذهیب و طراحی، همچون دیگر مکاتب و نمونه‌های هنری بر جای مانده از میراث فرهنگی و هنری، جذاب و معتبر است. اما امروزه قباله‌ها و اسناد یکی از محترم‌ترین و روحانی‌ترین پیمان‌های الهی و انسانی یعنی ازدواج، در برخورد با سرعت زمان و پیشرفت صنعتی و تکنولوژی روز ارزش، حرمت و اعتبار مفهومی و حتی ظاهری خود را ازدست داده و در عمل هیچ تفاوتی با اسناد مسکونی و یا شناسنامه‌های چاپ شده و مجلد نمی‌کنند، در اسناد و قباله‌های ازدواج امروزی جدای از ذکر و ثبت چند آیه و حدیث که به صورت فرم و متونی از پیش چاپ شده و بی روح از نظر حسی و زیبایی‌شناسی و همچنین ثبت چند نقش و نگار تکراری و رنگ و رو رفته تذهیب مانند در حاشیه صفحات، چیز دیگری از ارزش، اهمیت و هویت هنری که بیانگر توجه به این امر خداپسندانه باشد، یافت

تصویر ۶ - نمونه ای از عقدنامه های کتابچه ای معاصر

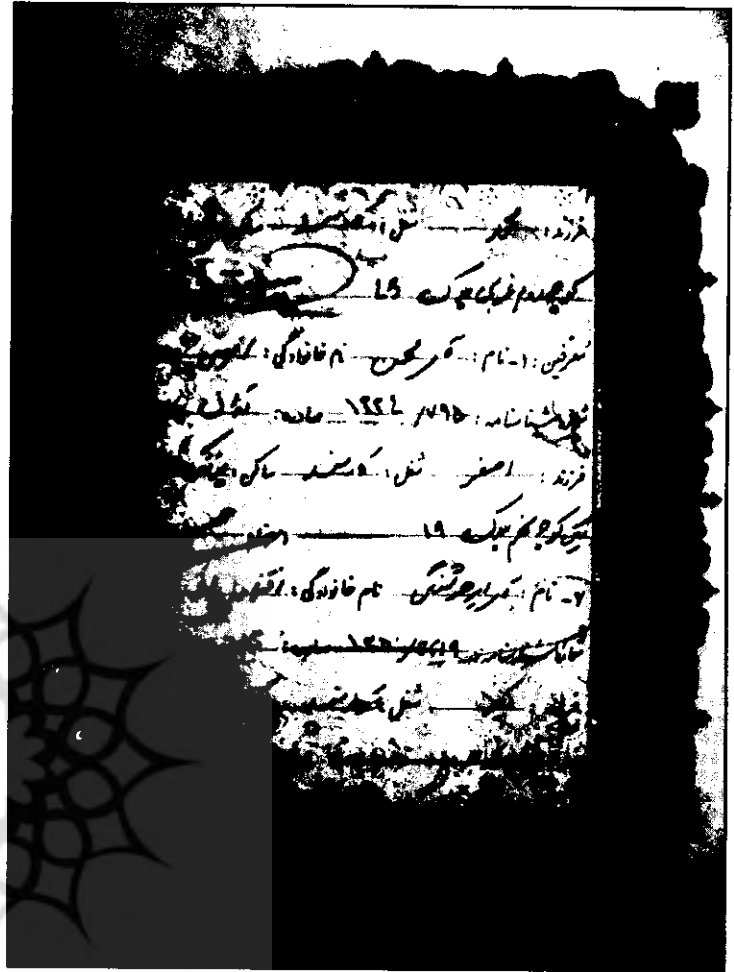
نمی‌شود و همه چیز در حد ساختاری از پیش تعیین شده، تکراری، ماشینی، قابل تکثیر و بی روح تنزل یافته و هیچ نشانی از شور، عشق، هیجان و اهمیت چنین اتفاق فرخنده، به یاد ماندنی و تکرار ناپذیری مشاهده نمی‌شود. (تصویر ۶)

شاید نگاهی موشکافانه، بی غرض و مجدد به آداب، رسوم و سنت‌های ارزشمند برجای مانده از گذشته، آمیزه‌ای از اعتبار، هویت، زیبایی و هنرهای کاربردی را در بطن جامعه مطابق با آیین ملی و آداب دینی و اسلامی ما احیا کند.

منابع:

- ۱- احتشامی، محسن. مهرهایی از جنس عشق. تهران: کتاب خورشید، ۱۳۸۳.
- ۲- بهنام، جمشید. قباله های ازدواج در موزه نگارستان. بخش مقدمه. تهران: نگارستان، ۱۳۵۵.
- ۳- کریم، ساموئل. الواح سومری. ترجمه داوود رسائی. تهران - نیویورک: فرانکلین، ۱۳۴۰.

ژوژگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 ژوژگاه علوم انسانی

تقدیر و تشکر

در انتها لازم است تا ضمن تقدیر و تشکر از تمامی پژوهشگران عاشق و دلسوز فرهنگ و هنر ایرانی که عطش ذهن خلاق و اندیشه را با تحقیقات اصولی و عمیق خود سراب نموده و با هر نتیجه علمی که از پژوهش خود به برگهای تاریخ می افزایند سربلندی و افتخار را برای ایرانیان می گسترند و از کسانی که در این بازنگری اسناد تاریخی ما را یاری کردند سپاسگذاری نماییم. دکتر مهدی پوررضائیان که اعتبار علمی این تحقیق به لحاظ اصول نگارش مدیون درایت و نکته سنجی ایشان است.

دکتر امیرحسین ذکری که مطالعات و یافته های خود را در این مهم به جامعه هنری تقدیم نمود. سرکار خانم سیما افتخاری راد که در تنظیم و نگارش متن تحقیق ما را یاری داد.

